

BJARNI EINARSSON

HVALLÁTUR

Það er kunnara en frá þurfi að segja að mörg örnefni hér á landi hafa Hvals- eða Hval- að fyrri lið. Ætla mætti að þessi nöfn væru öll auðskilin og því að óþarfi að fjölyrða um þau. Þó þarfnast a. m. k. tvö þeirra nánari athugunar: 1. Hvalvatn og 2. Hvallátur. Hið fyrr nefnda er sem kunnugt er nafn á fjallavatni einu upp frá Hvalfirði. Um uppruna þess nafns hafa verið settar saman munnmælasögur og eru þrjár prentaðar í Þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar: 1. Rauðhöfði (tvær gerðir), útg. Árna Böðvarssonar og Bjarna Vilhjálmssonar I bls. 81–5, og þriðja gerðin er Faxi í I bls. 85. Fleiri afbrigði þessarar hvalsögu eru í III bls. 148–52. Hér skal látin nægja skýring munnmælasagnanna á uppruna nafnsins á Hvalvatni. En vert virðist að athuga nánar hvernig geti staðið á hinu nafninu: Hvallátur. Gagnir nokkurri furðu að fræðimenn skuli ekki enn — að því er best verður séð — hafa veitt því nafni neina athygli. Að vísu eru í bók Bergsveins Skúlasonar, Breiðfirzrum sögnum, 1959, bls. 93, hermd munnmæli um eyjarheitið Hvallátur á Breiðafirði: ‘Það er sagt, að þar hafi rekið hvalinn, sem Hvallátur draga nafn af.’ Auk eyjarinnar heitir bær vestan og norðan Látrabjargs Hvallátur (sums staðar nefndur ‘Hvallátur við Bjarg’). Bjargið sjálft og fleiri staðir í nánd eru og kenndir við þennan bæ: Látravík, Látraheiði, Látradalur, Látravatn og Látraröst.

Frummerking orðsins láturs er ‘staður þar sem einhver liggur’. Skyld eru gríska orðið *λέκτρον* og latneska orðið *lectus*: rekkja, legubekkur. Alkunn er ísl. sögnin að látra, sólin látrar sig (gengur undir), látrast (leggjast niður): ‘En er menn höfðu látrast og allt var kyrrt og hljótt . . .’ (yngri gerð Örvar-Odds sögu).¹

Í orðabók Blöndals stendur um látur: ‘leje, spec. yngleplads for sælhunde (selalátur) og hvaler (hvallátur).’ En fyrr í bókinni er hvallátur skýrt svo: ‘sted, hvor hvaler holder til med deres unger.’ Augljóst ætti að vera að þetta er ófullnægjandi skýring að því er til hvala tekur, þar

¹ Fornaldar sögur Nordrlanda. Kaupmannahöfn 1819. II bls. 284¹¹.

eð látur eru aðeins á þurru landi, klöppum við sjó eða fjörum fyrir ofan sjávarmál. Hér á eftir verður getið fleiri vandræðalegra skýringa í orðabókum.

En nú vill svo til að Íslendingar hafa að fornu, þá er nafnið Hvallátur varð til, þekkt vel 'hvali' sem einatt skreiðast á land, fæða þar afkvæmi sín og liggja löngum og dorma. Þennan 'hval' kölluðu þeir rosmhval (einnig rostung). Hið forna nafn á Reykjanesskaga norðanverðum ber því órækt vitni: Rosmhvalanes. Óhætt mun að gera ráð fyrir að þá hafi verið meira um rostunga hér en á síðari tímum, og ýmis önnur örnefni með Hval- eða Hvals- að fyrra lið kunna í öndverðu að hafa verið kennd við rosmhvali, þó að fleiri kunni að eiga upptök sín í hvalrekum. Ekki þyrfti þó svo að vera að þau örnefni hafi öll upphaflega haft 'rosmhvala'-, 'rosmhval'- eða 'rosmhvals'- að fyrra lið. Sum kunna að hafa haft slíkan fyrra lið og 'rosm' fallið burt einhvern tíma síðar, en önnur kunna að hafa haft forliðinn 'hval'-, 'hvals' eða 'hvala'-, þótt átt væri við rosmhvali. En eftir að rostungar voru að mestu horfnir héðan mun upphafleg merking þessara örnefna hafa gleymst, enda þótt íhugulir menn hljóti jafnan að hafa furðað sig á tengslum hvala við látur. Víst er að sumir menn hafa leitað skýringa án þess að koma rosmhvalur í hug. Áður nefnd munnmæli á Breiðafirði bera vitni um það og söm mun vera undirrót orðaskýringa í orðabókum. Samkvæmt miðasafni orðabókar Háskóla Íslands eftir orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík hefur Jón skýrt orðið látur á tveim stöðum: 1. 'Latur xx Scopuli in littoribus, vel ante littora, ubi phocæ inprimis xx rarius balenæ (unde hval-latur) stationem habent. 2. Latur. neutr. gen. vulgo plerumque vocula hæc in quotidia loqvela videtur significare magnos in litore Scopulos. ingentes Scopuli in littoribus, vel ante littora, ubi phocæ inprimis (unde Sel-latur) recumbunt, rarius balenæ (unde Hval-latur) stationem habent.'

Á fyrra staðnum talar Jón um klappir í fjörum eða framanaf fjörum, þar sem einkum selir, en sjaldnar hvalir, hafi aðsetur. Og á síðara staðnum segir hann að látur merki í almennu tali miklar klappir á fjöru (og) mjög stórar klappir á fjörum eða framaf fjörum, þar sem einkum selir (þar af Sellátur) hvílist, sjaldnar hvalir (þar af Hvallátur) hafi aðsetur.

Þessi hvallátra-skýring Jóns er fjarstæða engu síður en áður greind skýring í orðabók Blöndals. Hún kæmi því aðeins til mála að átt væri við rosmhvali, en til þess eru engar líkur.

Engu minni firra eru tvenns konar hvallátra-skýringar séra Björns

Halldórssonar í ísl.-latn. orðabók hans: 1. 'Hvallátr' er uppflettiorð á sínum stað, næst á eftir 'Hvala-mid', og er það sagt hafa sömu merkingu og orðið á undan: 'n. idem'. 2. Undir uppflettiorðinu 'Látr' kemur þessi skýring: '*n. stabulum phocarum, v. balænarum in sinibus littorum, v. rupibus in continenti*, Sælhundes eller Hvalers Leje i Bugter af Strandbredden eller Klipper paa det faste Land. *Hinc nomina propria*. Hvallátr, sel-látr, þara-látr, saur-látr, *qvæ omnia sinus depressioris fundi et augustos indigitant*. Heraf en Del stæders Navne, der alle tilkjendegive en snæver og lav Bugt, f. Eks. Hvallátr o. s. v.'

Varla þarf að efa að það er nafnið Hvallátur sem hefur komið séra Birni til að búa til þessar skýringar, annars vegar að hvallátur merki sama og hvalamið og hins vegar að látur geti verið vík eða vogur (auk þess klappir á landi).

Loks má geta þess að í orðabók þeirri ísl.-enskri sem kennd er við Cleasby er á tveim stöðum staðhæft að hvalir fæði afkvæmi sín í látrum: 1. 'látr, m., . . . *the place where animals, esp. seals, whales, lay their young.*' — 2. 'hvallátr, m. *'whale-litter', a place where whales cast their young: a local name in Icel.*'² Þarna er fullyrt að hvalir beri kálfum sínum í látrum.

Til er ritgerð eftir Bjarna Sæmundsson um rostunga við Ísland fyrr og síðar.³ Hann rekur lauslega heimildir um frásagnir fyrri manna og síðari af rostungum hér við land. Tilefni ritgerðarinnar segir hann vera að fyrir skömmu hafi verið veiddur rostungur í áthögum hans, Grindavík. En um þann atburð hafði Bjarni áður skrifað grein í blaði Valdimars Ásmundarsonar, Fjallkonunni.⁴ Þeirri grein lýkur hann með beiðni um að menn láti hann vita 'hvar og hvenær rostunga hefir orðið vart hér við land á seinni tímum.'

Niðurstaða Bjarna í fyrr nefndri ritgerð er á þessa leið (stytt hér): 'Af disse spredte Oplysninger synes jeg man maa drage den Slutning, at Hvalrossen ganske vist nu og da har vist sig ved Islands Kyster, men kun som en tilfældig Gæst . . . At Hvalrossen har været hyppigere ved Island i ældre (historisk) Tid, synes mig neppe Grund til at antage, skønt Lovbestemmelserne i "Grágás" kunde tyde paa det Modsatte. Hvad der særlig støtter denne min Mening, er nemlig den Omstændighed, at For-

² Kyngreiningin 'm.' er orðabókarinnar. Ætti að vera n.

³ Om Hvalrossens Forekomst ved Island i ældre og nyere Tider. Videnskabelige Meddelelser. Dansk naturhistorisk Forening 1897. Bls. 201-210.

⁴ XI. árg. 1894, bls. 195.

fatteren af "Kongespejlet", et Skrift, hvis Tilblivelse skriver sig fra c. Aar 1250, slet ikke nævner Hvalrossen blandt de Dyr, han beskriver som hørende hjemme i Havet omkring Island . . . Hvorvidt det har været anderledes i forhistoriske Tider tør jeg ikke udtale nogen Mening om.'

Það mun vera rétt athugað að ummæli Kristinna laga þáttar í Grágás um rosmhvali verði ekki álitin vitnisburður um að meira hafi verið hér um rostunga á fyrri tímum (eftir að sögur hófust). Lögin voru samin snemma á tólftu öld. Hér er um að ræða tvær greinir og í báðum eru tilgreind önnur dýr, sem eru sjaldgæf eða alls ekki hér: 1. 'Hvítabjörn eigu menn að veiða og gera heiman för til, og á sá björn er banasári kemur á . . . Rosmhval eigu menn að veiða og á sá hálfan er veiðir, en hálfan sá er land á.' 2. 'Björn eigu menn að nýta, hvort sem er viðbjörn eða hvítabjörn, og rauðdýri, hjört eða hrein. Rosmhval og sel, það skal eta á þeim tímum að eins er kjöt er ætt.'⁵

Á tveim öðrum stöðum í Grágás (Staðarhólsbók) er talað um rostunga: 'Landeigandi á að hafa af fjöru þeirri . . . sela alla og rostunga . . .' 2. 'Ef menn veiða rostung á landi manns eða í netlögum, og á hálfan landeigandi, en hálfan þeir er veiða.'⁶

Óvíst er hversu gömul þessi ákvæði eru, en þau kynnu að benda til að rostungar hafi þá verið heldur tíðari gestir hér við land en síðar varð. Reyndar hafa þessi ákvæði verið endurtekin lítt breytt í Jónsbók (1280).⁷

Lögbækur eða Konungsskuggsjá veita enga vitneskju um rostunga við strendur Íslands um það bil sem landnám hófst. Víst er eftir því sem Þorvaldur Thoroddsen hefur ályktað af fundi beina og tanna, að 'um lok ísaldar hafa þeir verið miklu algengari'.⁸ Hann taldi og líklegt að rostungar hefðu verið nokkru algengari í fornöld en nú. Hafi svo verið við upphaf landnáms, er víst að þá hafa orðið skjót umskipti. Engu að síður hefði strjálíngur rostunga e. t. v. getað nægt sem tilefni nafna eins og Rosmhvalanes, en síðari helmingur í nafninu Hvallátur hlýtur þó að benda til varanlegrar dvalar 'hvala'.

Tennur rostunga voru konungsersemar á fyrri öldum og samkvæmt tilskipun 20. mars 1563 átti að bjóða fyrst umboðsmanni konungs

⁵ Grágás. Staðarhólsbók. Kjöbenhavn 1879. Bls. 40 og 43.

⁶ Sama rit (Landbrigðisþáttur), bls. 514 og 515.

⁷ Jónsbók. Útg. Ólafur Halldórsson. Kjöbenhavn 1904. Bls. 192 og 197.

⁸ Lýsing Íslands II. Kaupmannahöfn 1911. Bls. 466.

‘rosmhvals tennur’.⁹ Árið 1832 var rostungur unninn á fjöru Hánefsstaða í Seyðisfirði og Páll Melsted sýslumaður spurðist þá fyrir um það hjá amtmanni og hann síðan hjá stjórninni í Kaupmannahöfn hvort hann ætti að krefjast tannanna konungi til handa samkvæmt áður nefndri tilskipun. En það svar barst frá rentukammerinu að það ætlaði ekki að neyta forkaupsréttarins varðandi þessar tennur.¹⁰

Hinar miklu ‘vígtennur’ rosmhvala eru miklu fremur graftól þeirra en vopn. Með þessum tönnum plægja þeir hafsbótinn í leit að skelfiski og má geta nærri að þeir hefðu að fornu unað sér vel á skelfisksmiðum Breiðafjarðar, og vel hefði farið um þessi svefnþungu dýr á óteljandi skerjum og á fjörum á meðan hér var mannlaust. Friðsæld dýralífs lauk hér mjög snögglega með komu landnámsmanna. Þeir hafa einkum í fyrstu lifað mest við veiðiskap. Höfundur Egils sögu hefur lýst vel af hyggjuviti sínu hvílfkur nægtabrunnur sjórinn var, eyjarnar og fjörunnar: Skallagrímur lét ‘sækja útróðra og selveiðar og eggver, er þá vóru nóg föng þau öll, svo rekavið að láta að sér flytja. Hvalkomur vóru þá og miklar, og skjóta mátti sem vildi; allt var þar þá kyrrt í veiðistöð, er það var óvant manni. . . Eyjar lágu þar út fyrir, er hvalur fannst í, og kölluðu þeir Hvalseyjar.’¹¹

Því mun fara fjarri að Eglu-höfundur hafi átt við rosmhvali, þar sem hann talar um hvalkomur og um fundinn hval í Hvalseyjum. Um hans daga munu rostungar hafa verið fásénir hér við land og óvíst hvort hann hefur haft nokkrar sagnir af þeim hér á fyrri tímum. Elsta frásögn af rosmhval á Íslandi er í Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar: ‘Atburður sá gerðist í Dýrafirði á vorþingi, þá er Hrafn var þar, að rosmhvalur kom upp á land, og fóru menn til að særa hann, en hvalurinn hljóp á sjó og sökk, því að hann var særður á hol. Síðan fóru menn til á skipum og gerðu til sóknir og vildu draga hvalinn að landi, og unnu engar lyktir á. Þá hét Hrafn á hinn helga Tómas byskup til þess að nást skyldi hvalurinn, hausfastar tennur úr hvalnum, ef þeir gæti náð hvalinn að landi fluttan. Og síðan er hann hafði heitið, þá varð þeim ekki fyrir að flytja

⁹ Kongelige Allernaadigste Forordninger og aabne Breve, 2. Deel. Rappsøe 1778. Bls. 18–19.

¹⁰ Bréf rentukammersins til amtmannsins norðan og austan á Íslandi 19. jan. 1833. Lovsamling for Island, 10. bind. Kjöbenhavn 1861. Bls. 250–251.

¹¹ Egils saga Skalla-Grímssonar, Íslenzk fornrit II bls. 75.

¹² Biskupa sögur I. Kaupmannahöfn 1858. Bls. 641.

að landi hvalinn.¹² Eftir þetta fór Hrafn utan og færði hinum helga Tómasi í Kantaraborg tennurnar.

Undanfarið hefur rostungur haldið sig í höfninni í Rifi á Snæfellsnesi eða þar í grennd. Þeir Rifsingar hafa ekki séð ástæðu til að drepa þennan sjaldséða gest eins og gert hefði verið umsvifalaust hér áður fyrr, á meðan kjöt, spik og húð rostunga voru dýrmætt búsílag. En sökum þeirra manna sem hafa skemmtun af að skjóta villt dýr væri þörf á að friða slíka gesti að lögum.